

UOT 339.9:338.1

AZAD İQTİSADI ZONALARIN YARADILMASI İMKANLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Davud Hacı NASİRİ

AMEA Naxçıvan Bölməsinin doktorantı

dhn110@yahoo.com

Məqalədə Azad İqtisadi Zona anlayışının mahiyyətinə varılır, bunun yaranmasını zəruri edən amillər diqqət mərkəzinə çəkilir. Eləcə də Azad İqtisadi Zonaların yaradılması prosesi, imkanları, iqtisadi səmərəliliyi müasir bazar münasibətləri sistemində dəyərləndirilir. Azad iqtisadi zonaların yaranması və inkişafı xarici ticarətin inkişafının məhsuludur. Dünya ticarətinin inkişaf tarixi bu həqiqəti təsdiq edir. Hər bir ölkə çalışır ki, öz iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə istehsalı inkişaf etdirdirsin və məhsulunu satsın. Məhsulun satılmasının əsas vasitəsindən biri xarici ticarətin inkişafıdır. Xarici ticarətin bu prosesdə iştirak edən tərəflər üçün faydalı olması elə ilk dövrlərdə özünü göstərmişdi. Ona görə də hər hansı ölkənin xarici ticarəti həyata keçirilən ərazisinə xüsusi əhəmiyyətli bir fəaliyyət zonası, xüsusi zona, sərbəst zona kimi yanaşılmışdır.

Açar sözlər: iqtisadi münasibətlər, Azad İqtisadi Zona, regional bazar, iqtisadi səmərəlilik.

ОЦЕНКА ВОЗМОЖНОСТЕЙ СОЗДАНИЯ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН

РЕЗЮМЕ

Суть концепции Свободной экономической зоны заключается в том, что факторы, которые составляют проблему, сосредоточены. Кроме того, процесс, возможности и экономическая эффективность свободных экономических зон оцениваются в системе современных рыночных отношений.

Появление и развитие свободных экономических зон является продуктом развития внешней торговли. Об этом свидетельствует история мировой торговли. Каждая страна работает над тем, чтобы развивать свою продукцию и продавать ее продуктивно, эффективно используя свой экономический потенциал. Одним из основных инструментов для

продажи продукта является развитие внешней торговли. В первые годы внешняя торговля была полезной для сторон, участвующих в этом процессе. Поэтому внешняя торговля любой страны рассматривается как зона особого значения, зона особого значения, свободная зона.

Ключевые слова: экономические отношения, свободная экономическая зона, региональный рынок, экономическая эффективность.

EVALUATION OF OPPORTUNITIES FOR CREATION OF FREE ECONOMIC ZONES

SUMMARY

The essence of the Free Economic Zone concept is that the factors that make up the issue are centered on. Also, the process, opportunities and economic efficiency of the Free Economic Zones are estimated in the system of modern market relations.

The formation and development of free economic zones is a product of foreign trade development. The history of world trade confirms this fact. each country works to develop its production and sell its productively, effectively using its economic potential. One of the main tools for the sale of the product is the development of foreign trade. It was in the first years that foreign trade was beneficial for the parties involved in this process. Therefore, the foreign trade of any country has been regarded as a zone of special significance, a zone of special importance, a free zone.

Keywords: Economic Relations, Free Economic Zone, Regional Market, Economic Efficiency.

Dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması və inkişafı müstəqil dövlətlərin iqtisadiyyatının bir-birilə müxtəlif formalarda qarşılıqlı əlaqəyə girməsi və inteqrasiyası yolu ilə həyata keçirilir. Bu inteqrasiyanın mühüm vasitələrindən biri azad iqtisadi zonaların (AİZ) yaranması və fəaliyyətidir. Ölkələrin bir-birinə inteqrasiyası hansı səviyyədə və formada inkişaf etmişsə, AİZ-lər də o forma və səviyyədə inkişaf etmişdir. AİZ-lərin ilkin formalarının yaranmasından 500 ilə yaxın bir vaxt keçmişdir. Bu müddət ərzində dünya təsərrüfat sisteminin formalaşmasının daxili tərkib hissəsi kimi AİZ-lər də inkişaf etmiş, iqtisadiyyatın və iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahə və formalarını əhatə etmişdir.

Azad iqtisadi zonaların yaranması və inkişafı xarici ticarətin inkişafının məhsuludur. Dünya ticarətinin inkişaf tarixi bu həqiqəti təsdiq edir. Hər bir ölkə çalışır ki, öz iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etməklə istehsalı inkişaf etdirsin və məhsulunu satsın. Məhsulun satılmasının əsas vasitəsindən

biri xarici ticarətin inkişafıdır. Xarici ticarətin bu prosesdə iştirak edən tərəflər üçün faydalı olması elə ilk dövrlərdə özünü göstərmişdi. Ona görə də hər hansı ölkənin xarici ticarəti həyata keçirilən ərazisinə xüsusi əhəmiyyətli bir fəaliyyət zonası, xüsusi zona, sərbəst zona kimi yanaşılmışdır. Beləliklə, Ölkə sərhədləri daxilində idxal edilən məhsullara qısa və ya uzun bir müddət ərzində anbar xidməti göstərilməsi, bu xidmətin gömrükdən keçmədən göstərilə biləcəyi xüsusi zonaların yaradılmasının çox faydalı olacağı və bunun beynəlxalq ticarəti asanlaşdıraraq inkişaf etdirəcəyi ideyası azad iqtisadi zonaların (sərbəst iqtisadi zonaların) yaranmasının əsasını müəyyən etmişdir. Beləliklə, azad iqtisadi zonalar ilk dəfə xaricdən ölkəyə daxil olan malların boşaldılması yeri, başqa ölkələrə təkrar göndərilməsi yeri, gömrük rəsmiləş-dirilməsindən tam və ya qismən azad bir liman olaraq meydana gəlmişdir (4).

İlk dəfə AİZ-lər XV əsrdə dənizlərin, çayların sahilində yerləşən yaşayış məntəqələri daxilində azad (sərbəst) liman şəhərləri formasında yaranmışdır. Sonrakı 4-5 əsrlik dövrdə onlar sürətlə inkişaf etmiş, çoxnövlü olmuş və təkmilləşmişdir. Azad liman şəhərləri siyasi baxımdan qismən və ya tamamilə müstəqil, xarici sahibkarların yerləşməsinə, fəaliyyətinə icazə verilmiş, XVI-XVII-ci əsrlərdə dəniz sahili ölkələrin - Fransa, İngiltərə, Sinqapur, Kolumbiya, Malta və digər ölkələrin liman şəhərlərində sərbəst (açıq) ticarət zonaları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Sonralar azad limanlarla yanaşı dəmir yolu, hava yolları kənarında (yaxınlığında) olan yaşayış məntəqələri də ticarət zonaları kimi diqqət cəlb edir.

Bu şəhərlərə (şəhərin bir hissəsinə) gömrük rüsumu olmadan xarici mal gətirmək və yerli istehsal məhsullarını çıxartmaq mümkün idi. Belə zonanın anbarlarında qeyri-məhdud müddətə və ya müəyyən müddətə əmtəə saxlanılır, qablaşdırılır, növlərə ayrılır, sonra ölkənin daxili bazarlarına müəyyən rüsumlarla göndərilir, yaxud heç bir rüsum olmadan xarici bazarlara çıxarılırdı. Bu dövrlərdə AİZ dedikdə ölkənin əsas ərazi hissəsindən öz sosial-iqtisadi əlamətlərinə görə ayrılan, dəmir yolu, yaxud hava nəqliyyat şəbəkəsində yerləşən liman şəhəri və ya onun xüsusi bir ərazi hissəsi nəzərdə tutulurdu.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq azad zonalar dünyanın bir çox ölkələrində, digər yaşayış məntəqələrində də yaranmış, 1929-1933-cü illər dünya iqtisadi böhranından sonra bu proses daha da genişlənmişdir. Bir sıra ölkələr həmin iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər görmüşlər ki, bu tədbirlərdən biri də idxal yönümlü ticarət-istehlak fəaliyyətindən ixrac yönümlü sənaye istehsalına keçiddir.

Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq təsərrüfat fəaliyyətinin bütün əsas sahələrində AİZ-lər yaranmış və inkişaf etmişdir. Sənaye məhsulu istehsalı və ixracı, xarici ticarət, bank, sığorta xidməti, elmi-texniki xidmət, qabaqcıl texnologiyaların yaranması və tətbiqi və i.a. ilə əlaqədar xüsusi iqtisadi zonalar, yeni azad ticarət zonaları və i.a.

yanarmışdır. AİZ-in fəaliyyət sahələri və məqsədləri də genişlənmiş, çoxsahəli olmuşdur. Onların əhəmiyyətli və zərərli nəticələri də özünü daha qabarıq surətdə göstərmişdir. Təbiidir ki, AİZ haqqında elmi təsəvvürlər də dəyişmiş və daha aydın xarakter almışdır (1).

İxracı meylli sənayeləşmə strategiyası İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa ölkələrində (Danimarka, Norveç və i.a.), Yaponiyada, ABŞ-da, 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Asiya qitəsinin bir sıra ölkələrində (Koreya, Sinqapur, Tayvan və i.a.), Cənubi Amerikada sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. XX əsrin ikinci yarısından bu proses Çində, Rusiyada, Almaniya, Türkiyə kimi ölkələrdə daha sürətlə inkişaf etməkdədir. Həm də XX əsrdə AİZ-lərin ticarətlə yanaşı istehsal, bank-kredit fəaliyyətilə bağlı yeni sahələri yaranmış və inkişaf etmişdir (5).

Ümumiyyətlə, AİZ-lərin yaranması və inkişaf tarixi bir neçə yüz illik dövrü əhatə etsə də onun sürətli inkişafı XX əsrin ikinci yarısından başlamışdır. Xüsusilə 70-90-cı illərdə AİZ-lər dünya iqtisadiyyatının inkişaf xarakterini və istiqamətlərini müəyyən edən mühüm vasitələrdən birinə çevrilmişlər.

AİZ-lər inkişaf edib çoxfunksiyalı olduqca ona verilən təriflər də dəyişmişdir. AİZ-ə ilk əsas tərif 1973-cü ildə Kioto forumunda verilmişdir: AİZ hər hansı bir dövlətin ərazisinin əmtəələrə gömrük ərazisindən kənarında olan kimi baxılan hissəsidir. Bu əmtəələr gömrük yoxlamalarından və gömrük vergilərindən azad olmaqla, ölkədaxili vergi sistemində də müəyyən güzəştlərə malikdir.¹ Bu tərif indiyə qədər qüvvədə qalır. Bununla yanaşı, azad iqtisadi zonaların funksiyalarını və özünəxas xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara bir çox müxtəlif təriflər də verilmişdir. Bir qrup tədqiqatçıların fikrincə, azad iqtisadi zonalar bir ölkənin beynəlxalq sərhədləri daxilində olmaqla gömrük sərhədləri xaricində qalan, ölkədə həyata keçirilən xarici ticarət və digər maliyyə və iqtisadi tədbirlərə dövlət tənzimlənməsinin tamamilə ortadan qaldırıldığı və ya qismən həyata keçirildiyi ərazi hissəsidir. ¹ Digər qrup tədqiqatçıların fikrincə, AİZ-lər bir beynəlxalq liman və ya hava limanı yaxınlığında qurulan, ölkənin gömrük məntəqəsindən özünəməxsus xüsusiyyətlərlə ayrılmış, ərazisi daxilinə idxal edilmiş malların gömrüksüz olaraq gətirildiyi, saxlandığı, müxtəlif məqsədlərə, o cümlədən istehsal məqsədi ilə yarımfabrikat kimi istifadə olunduğu və malların beynəlxalq gömrük məntəqəsindən keçmədiyi təqdirdə gömrük vergisindən azad olunduğu, digər vergi və başqa maneələrin ən aza endirildiyi məntəqələrdir. Başqa birinin fikrincə, "Azad iqtisadi zona-yerli (milli) və xarici sahibkarların güzəştli iqtisadi şərtlərlə təsərrüfat fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuş məhdud ərazi hissəsinə deyilir" (2).

AİZ-lər müxtəlifdir. Onların ümumi sayı 500-dən, formaları 30-dən çoxdur. Onların dörd əsas forması olduğu göstərilir: azad işgüzarlıq zonası, azad sənaye zonası, iqtisadi və elmi-texniki inkişaf zonası, bank üzrə frank

zonası. 3 Lakin AİZ-lərin fəaliyyət rejimini, iqtisadi təyinatını nəzərə almaqla onları aşağıdakı qruplarla ayırmağı məqsəduyğun hesab edirik:

1. Azad ticarət zonaları;
2. İstehsal-ixrac zonaları;
3. Azad bank-sığorta zonaları;
4. Azad sahibkarlıq zonaları;

AİZ-lərdən ən geniş yayılanı azad ticarət zonalarıdır.

Bunlara azad liman (hava, dəniz, çay), azad ticarət zonası, xarici ticarət zonası, sərhədyanı bazarlar, gömrüksüz mağazalar aid edilir.

Azad liman bütün azad iqtisadi zonaların tarixi sələfidir. O, bütün azad ticarət zonaları ilə eyni tiplidir. Bu zonaların başlıca xüsusiyyəti – onlara başqa ölkələrdən gətirilən və ya digər ölkələrə ixrac olunun malların gömrük vergisindən azad olmasıdır. Bunların içərisində azad ticarət zonası mühüm yer tutur. Onun başlıca məqsədi xarici ticarəti, xüsusilə tranzit ticarəti inkişaf etdirməkdir. Tranzit ticarət əmtəələrin bir ölkədən başqa bir ölkəyə digər ölkənin ərazisindən keçməklə hər hansı bir vergi və rüsum, başqa sözlə idxalat vergisi ödəmədən daşınmasıdır. Malların belə daşınması tranzit daşınma, əmtəələrin belə daşınmaq üçün keçdiyi yol tranzit yolu adlanır. Tranzit ticarətdə reeksport ticarət mühüm yer tutur. Belə halda əmtəələrin markası vasitəçi ölkədə dəyişdirilir və sonra əmtəələr idxalçı ölkəyə yola salınır. Azad ticarət zonaları ölkənin idxal və ixracını asanlaşdırır, xarici ticarətin inkişafına səbəb olur.

Azad ticarət zonasının xüsusi bir növü xarici ticarət zonasıdır. Bu zona ən çox ABŞ-da yayılmışdır. Ədəbiyyatda verilən məlumata görə ABŞ-da 200-ə yaxın yalnız idxalla məşğul olan xarici ticarət zonası var. Bu zonalardan daxil olan mallar ABŞ bazarı üçün nəzərdə tutulur və bu mallar üzrə gömrük vergisi elə həmin zonanın özündə ödənilir (3).

Azad istehsal-ixrac zonaları - bunlara ixrac-istehsal zonası, ixrac-istehsal rejimi, sənaye ixrac zonası və i.a. daxildir. Bu zonaların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zonalarda xarici və yerli sahibkarlara vergisiz və ya müəyyən vergi güzəştlərilə xaricdən xammal, material, texnika idxalına, zondan hazır məhsul və yarımfabrikatların gömrük vergisiz ixracına icazə verilir.

Zonada istehsal obyektləri, istehsal infrastrukturunu obyektlərinin tikintisinə əlverişli şərait yaradılır. Azad istehsal-ixrac zonasının müəyyənləşdirilməsində bütövlükdə ixraca meyilli istehsal amilləri ön plana çəkilir. Azad istehsal-ixrac zonaları xarici bazarlara yüksək keyfiyyətli məhsul ixrac etmək siyasəti yeridən, dünya bazarında öz qabaqcıl texnika-texnologiyası ilə tanınan şirkətləri özünün təbii ehtiyatlarından, müxtəlif xammalından səmərəli istifadə etməyə cəlb etməklə istehsalı inkişaf etdirib dünya bazarına çıxmaq istəyən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özünə daha geniş yer tapır. İstehsal-ixrac zonalarına investisiya qoymaq səlahiyyətləri həm milli, həm də

xarici şirkətlərə verilsə də burda bir qayda olaraq əsas rolu xarici şirkətlər oynayır (2).

Azad bank-sığorta zonası ölkənin maliyyə təminatında, eləcə də ölkədə olan artıq maliyyə vasitələrinin səfərbərliyə alınması və ölkədən xaricdə istifadəsində mühüm rol oynayır. Bu banklar bir qayda olaraq ərazisində olduğu ölkənin bank sistemində tətbiq olunan hər növ qanunların təsirindən, təşkilatların nəzarətindən kənar fəaliyyət göstərir. Azad banklar həm azad iqtisadi zonalarda, həm də azad iqtisadi zona olmayan ərazilərdə müstəqil, azad bir qurum kimi yaradıla bilər. Azad bank zonasında valyuta nəzarəti, investisiya nəzarəti yoxdur. Bankların fəaliyyəti üçün vergi ya ödənilmir, ya da tamamilə aşağı səviyyədədir. Azad bank zonalarında faiz dərəcəsi aşağı olduğundan dünya kapital bazarında onların işində çətinlik olmur. Belə banklara dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində böyük şəhərlərdə daha çox təsadüf olunur. Azad banklar zonasına "Bank üzrə frank zonası" kimi baxılır. Onlar bank və sığorta əməliyyatları üzrə ixtisaslaşsınlar. Lüksemburqda pul ehtiyatlarının yaranması üzrə qanunlar güzəştli olduğundan, orada Almaniyanın böyük bankları fəaliyyət göstərilir. Honkonqda, Sinqapurda, Bəhreynə və i.a. belə böyük banklar zonası vardır.

Ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. www.e-qanun.az/framework/27284
2. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 120 s.
3. Əliyev Elamin. Regional inkişafın hüquqi təminatı sistemində dövlət proqramları mövzusunda magistr dissertasiyası. Bakı, 2015
4. "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 15 yanvar 1992-ci il.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2007-ci il tarixli Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında aktı. Bakı, 2007